Sanat Tarihi Yıllığı
Sayı 25, 2016, ss.105-148

ORTA KARADENİZ'İN SAVUNMASINDA STRATEJİK ÖNEME SAHİP BİR KALE: NİKSAR KALESİ[*]

Sevgi Parlak [**]

Öz

Topografik, coğrafi ve stratejik özellikleri nedeniyle Niksar Kalesi, Orta Karadeniz bölümünün iç kısımlarını denetleyen ve savunan bir "garnizon" tipi yerleşim yeri olarak yüzyıllar boyunca güvenlik konusunda önemli hizmetler vermiştir. Ancak Niksar'ı sadece "kale tipi" bir yerleşim yeri olarak tanımlamak doğru olmaz. En geç Danişmendliler döneminden beri, büyük olasılıkla da Roma veya Bizans çağından beri kale içinde bir yerleşimin söz konusu olduğu gibi, yerleşimin sadece kale içiyle sınırlı kalmadığı sur dışındaki mevcut yapı izlerinden anlaşılmaktadır.

Surlarda ve surları tahkim eden burçlarda, kale duvarları içindeki yapılarda farklı duvar örgülerine rastlanılması kalenin geçirmiş olduğu onarım ve ilavelere işaret etmektedir. Yalnız kaleye dair verilebilecek tek somut tarih, 1198 yılıdır ve Anadolu Selçuklu Sultanı II. Rükneddin Süleyman Şah dönemine ait kitabede okunmaktadır.

Tarihsel açıdan ele alındığında, iç kalenin ortasını teşkil eden bölümün kalenin en erken tarihli bölümü olması kuvvetle muhtemeldir. Bu bölümde mevcut medrese, türbe, hamam, iç kale mescidi dışında, kaleye ilgili idari ve muhafız yapılarının bulunması ihtimal dâhilindedir. Daha erken tarihli olduğu düşünülen iç kalenin orta bölümünün batısına Danişmendiler

---

[*] Bu makale, 22 Mart 2012 tarihinde Niksar Belediyesi tarafından düzenlenmiş olan "Niksar Tarihi Su Kültürü ve Teknolojileri Çalıştayı'nda (Niksar/Tokat)" bildiri olarak sunulmuş, bildiri metni hiçbir yerde daha önce yayımlanmamıştır.

[**] Yrd.Doç.Dr. , İstanbul Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, Türk ve İslam Sanatları Anabilim Dalı. E-mail: sevgiparlak@yahoo.com.

döneminde yeni yapılar inşa edilerek yerleşimin özellikle 12. yüzyılda bu yöne doğru geliştiğine ve kalenin bu dönemde yoğun olarak kullanılan bir yerleşim yeri olduğuna işaret etmektedir.

Kaledeki bazı yapıların inşa edildiği tarih ve hatta işlevi konusu tartışmalıdır. Kalede bulunması kuvvetle muhtemel zindanın yeri henüz tahmin edilememektedir. Ortaçağ kalelerinden Antep, Afyon, Harput, Şebinkarahisar ve Amasya kalelerinde zindanın olduğu bilinmektedir. Bu kalelerden özellikle de Harput ve Amasya'daki zindanlara tünellerle ulaşılmaktadır. Bu sebeple de bu kaleye ait tünellerde yapılacak çalışmalar tünelle bağlantılı bir zindanın bulunup bulunmadığı sorusuna da daha net cevap verecektir. Özellikle de han, mutfak, hapishane ve tüneller ile iç kalenin orta bölümündeki tonoz örtülü bölümde detaylı çalışmalara hatta kazılara ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak bu şekilde yapılacak olan yorumlar ile Niksar Kalesi'ni tanımlamak ve tarihlendirmek daha sağlam bir zemine oturabilir.

Sonuç olarak bu makalede, kalenin tarihsel gelişimi, kaledeki işlevi tartışmalı bazı yapıların fonksiyonunun ne olabileceği ve aynı zamanda kalenin ve kale içindeki yapıların tarihlendirme problemi ele alınmış ve Niksar Kalesi'nin mimarisi detaylı olarak tanıtılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Niksar, Kale, Ortaçağ, Kaleli Kent, Savunma Yapıları.*

Abstract

Niksar Castle: A Strategically Important Stronghold in Defense of Central Black Sea

Due to its topographical, geographical, and strategic advantages, Niksar Castle provided significant security services for centuries as a *"garrison"* settlement, which controlled and defended the inner regions of the Central Black Sea region. Nevertheless, it may not be accurate to describe Niksar merely as a *"castle"* settlement. There had been a settlement within the castle since Danishmendi period the latest and most probably since the Roman or Byzantine periods, and that current structural remains outside the walls indicate that settlement was not limited to the inner part of the fortress.

Different masonry works as observed in the walls and bastions that fortified the walls and buildings inside the castle confirm that the castle underwent repairs and modifications in time. However the only discrete date in witness of the above is the year 1198, which is read on an inscription pertaining to the period of Rukneddin Suleiman Shah, Sultan of Anatolian Seljuks.

Historically speaking, it is most probably that the section in the center of the citadel is the earliest dated part of the castle. It is likely that there were administrational and guardsmen buildings of the castle in addition to the current madrasa, tomb, bath, and citadel masjid. The new buildings as erected by Danishmends to the west of the earlier dated central section of the castle indicate that the settlement was extended to the said direction especially in the 12th Century and that the castle had been a frequently used settlement throughout that period.

There is an ongoing debate as regards the date and even function of certain buildings within the castle. The dungeon, a most expected part of any castle, could not have been located yet. It is well established that castles from the Middle Age, such as Antep, Afyon, Harput, Şebinkarahisar, and Amasya had dungeons. The dungeons were accessed via tunnels especially in Harput ve Amasya castles. Therefore, exploratory work on the tunnels of the castle might provide a clear answer to the question of whether there was a dungeon in the castle. Detailed work and even excavations are needed especially at inn, kitchen, prison, and tunnels as well as at the vault-covered section in the middle of the citadel. Only upon comments based on such work a solid foundation for any accurate description and date for Niksar Castle may be provided.

In conclusion, the present paper addresses the historical development of Niksar Castle, what might be the true function of certain buildings within the castle, the functions of which have been debated, and at the same time the problem of dating the castle and certain buildings inside it, with a detailed presentation of architectural characteristics of castle.

Keywords: *Niksar, Castle, Middle Age, Castle Settlement, Defensive Buildings.*

Yerleşimin Coğrafi Konumu ve Tarih Boyunca Aldığı İsimler

Niksar, Yeşilırmak'ın en büyük kolu olan Kelkit Çayı vadisinin doğusunda, denizden yaklaşık 350 m. yükseklikte kurulmuştur. Savunma ve stratejik konumu açısından değerlendirildiğinde, Canik Dağları'nın insanlar için hem saklanmaya hem de savunmaya yönelik olanaklar sunması, buna ilaveten Kelkit Çayı ile beslenen vadinin yaşamak için sunduğu elverişli ortam, Niksar'ın uzun dönemler boyunca yerleşim için tercih edilme sebeplerini oluşturmuştur. Niksar'da kuruluşu erken tarihlere giden yerleşim yerlerinden en önemlisi, Kelkit Çayı'na karışan Çanakçı Deresi'nin yakın çevresi ile Niksar'ın içinde Çanakçı Deresi'yle birleşen Maduru Deresi arasındaki andezitik ve bazaltik levhalardan meydana gelen tepenin üzerinde kurulu Niksar Kalesi'dir. Zamanla yerleşim kale dışına taşmış, batı, doğu ve güney yönlerine doğru gelişmiştir[1].

Bölgenin Antik Çağ'da Hitit (M.Ö. 1650), Kaşka (M.Ö. 1375), Frig, Med, Pers (M.Ö. 4. yy. sonları), Pontus (M.Ö. 291'den itibaren), Grek ve Roma idareleri altına girdiği, daha sonra da Bizans idaresine geçtiği tarihi ve arkeolojik veriler ışığında tespit edilmektedir[2]. Farklı uygarlıkların yerleştiği ve yaşadığı Niksar, bu dönemlerde değişik isimlerle kaynaklara geçmiştir. M.Ö. 546-300 yılları arasında Anadolu Perslerin hâkimiyetine girmiş, Niksar da Pers satraplıklarına bağlanmıştır. M.Ö. 301'de Pers asıllı I. Mithridates tarafından kurulan Pontus Krallığı (M.Ö. 291)[3], Yeşilırmak[4] ve Kelkit[5] vadilerinin çeşitli stratejik noktalarında, gerek kentlerin gerekse kalelerin inşası şeklinde gelişmiştir. Kent, Pontus Krallığı döneminde *"Kaberia (Cabira)"* ismini almıştır[6]. Bu dönemde yerleşimin VI. Mithridates'in sarayının yer aldığı ayrıca hayvanat bahçeleri, bir su değirmeni, av saha-

---

[1] M. Hanefi Bostan, "Niksar", **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 33, İstanbul 2007, s. 119.

[2] Bostan, **a.g.e**., 2007, s. 119; Ö.Öztürk, **Pontus: Antikçağ'dan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi**, Genesis Yayınları, Ankara 2011, s. 452.

[3] Ş. Günaltay, **Yakın Şark IV/2 (Romalılar Zamanında Kapadokya, Pont ve Artaksiad Krallıkları)**, Ankara 1987, s.289.

[4] İris.

[5] Lykos.

[6] Ergün Laflı-Sami Patacı, "Roma Dönemi'nde Tokat İlinin Arkeolojisi ve Tarihi: Neocaesarea (Niksar) ve Zela (Zile) Kentleri", **Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu (1-3 Kasım 2012, Tokat): Bildiriler**, Yay. Haz. Prof.Dr. Ali Açıkel ve diğ., C.I, Ankara 2013, s. 210; H. Akar ve M. N. Güneş, **Niksar'da Vakıflar ve Tarihi Eserler**, Niksar Kaymakamlığı ve Niksar Belediyesi Yayınları, Niksar 2002, s. 1.

ları ve madenleriyle birlikte önemli müstahkem baş şehirlerinden biri olduğu kaynaklarda anlatılmaktadır[7]. VI. Mithridates, tarihe III. Mithridates Savaşı olarak geçen Roma'yla yapılan savaşın hazırlıklarını da Niksar'da gerçekleştirmiştir. M.Ö. 63'te Romalı Komutan Pompeius (M.Ö. 66-62), *Kaberia*'yı ve Pontus bölgesindeki tüm kentleri ele geçirmiştir. Bu durum üzerine bölgeye hâkim VI. Mithradates ordusunu da bırakarak *Kaberia*'yı terk etmiştir[8]. Ayrıca konuyla ilgili olarak, *Kaberia* kentindeki krala ait hazinenin bu esnada ele geçirildiğinden[9] bahsedilmektedir. Krala ait hazinenin saklandığı mekânın yeri konusunda bilgi yoktur. Fakat bu mekânın yeriyle ilgili olarak kale de ihtimaller dâhilinde, en ön sırada yer alabilir.

Roma İmparatorluğu döneminde, Komutan Pompeius'un şehri yeniden inşa ettirdiği bilinmektedir. Yerleşim yeri bu dönemde ise *"Diaspolis"* olarak anılmaya başlanmıştır. Pontus Kralı Polemon'un[10] eşi Kraliçe Pythodoris (M.Ö. 8-M.S. 38), yerleşimin adını İmparator Augustus şerefine *"Sebaste"* olarak değiştirmiş ve burayı *"krali ikametgâh"* olarak kullanmıştır[11]. İmparator Tiberius zamanında ise (M.S. 14-37) şehre *"Neo-Caesarea (yeni Kayseriye)"* adı verilmiştir. Bizans döneminde kullanılan bu adın dışında zaman zaman yerleşim için *"Harsanisiya"* adı da tercih edilmiştir. Dânişmendnâme'de hem *"Harsanosiyye"* hem de *"Niksar"* adlarına yer verilmektedir[12]. Anadolu Selçuklu döneminde ise "*Niksar (Nekîsâr)"* şehrinin unvanı *"Darülikbâl"* olmuştur[13]. Tüm bu isimlere ilave olarak yerleşim yeri ayrıca bir dönem (M.S. 117–138) *"Hadrianapolis"* olarak da isimlendirilmiştir[14].

---

[7] Strabon, **Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası (Kitap XII-XIII-XIV)**, Çev. Prof. Dr. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000, s. 42.

[8] H.Köker, "Anadolu'daki Roma Hakimiyetinin Sonu: Mithridates Savaşları", **Toplumsal Tarih**, S. 135, 2005, s. 65-66; Akar ve Güneş, **a.g.e.**, s. 2.

[9] Strabon, **a.g.e.**, s. 42-43.

[10] Krallık yılları: M.Ö. 37-38.

[11] Strabon, **a.g.e.**, s. 43; Öztürk, **a.g.e.**, s. 452.

[12] N. Demir, **Danişmend Gazi Destanı**, Niksar Belediyesi Yayınları, Tokat 2005, s. 341, 360.

[13] Bostan, **a.g.e**., 2007, s. 119; B. Darkot, "Niksar", **İslâm Ansiklopedisi**, C. 9, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964, s. 273; W.J.Hamilton, **Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia: with some account of their antiquities and geology**, C. I, Londra 1842 s. 347.

[14] Akar ve Güneş, **a.g.e.**, s. 1.

Yerleşimin ve Niksar Kalesi'nin Tarihçesi

Niksar'ın fiziksel kuruluşunu, gelişimini ve tarihini etkileyen önemli olaylar söz konusudur. Niksar, Hıristiyanlığın ortaya çıkışından sonra, bu dinin yayılımı konusunda önemli bir merkez olmuş, özellikle Başpiskopos Gregorius Thaumaturgus (213-270) yerleşimin Hıristiyanlık açısından etkin bir yer olmasında katkılar sağlamıştır[15]. 315 yılında burada bir konsül toplanmış ve Başpiskopos Gregorius Thaumaturgus adına ayrıca bir de manastır inşa edilmiştir. Türklerin yerleşim yerini ele geçirdikleri tarihte dâhi, manastırın önemini korumaya devam ettiği anlaşılmaktadır[16]. 334 ve 499 yıllarındaki iki büyük deprem bu tarihten öncesine ait yapılaşmayı etkilemiş, 6. yüzyıla kadar meydana gelen yapılaşmalar ise iki büyük depremden[17] etkilenmiş ve depremlerden dolayı kent, muhtemelen eski görünümünden çok şey yitirmiştir.

Niksar, geçmişte İstanbul'dan doğuya giden yolun üzerinde yer alması sebebiyle oldukça önemli ve stratejik bir konuma sahipti[18]. 6 ve 7. yüzyıldan itibaren Bizans İmparatorluğu, İran'la büyük bir mücadeleye girişmiş ve askeri anlamda önemli bir yol üzerinde yer alan Niksar'ı elinde tutmak için çabalamıştır[19]. Bu yolun önemi Yavuz Sultan Selim zamanında dahi devam etmiş, Sultan Selim Çaldıran Savaşı'na giderken Niksar yolunu kullanmayı tercih etmiştir[20]. Dolayısıyla konumundan kaynaklanan bu önemin 16. yüzyıl başlarına kadar dâhi devam etmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Niksar'ın 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra Türklerin eline geçtiği kabul edilmektedir. Yerleşim yeri, bu ilçeye hâkim Danişmendli Beyliği'nin

---

[15] Burcu Erciyas, "Komana ve Çevresinde Çağlar Boyu Yerleşim", **Türkiye'de Arkeometri'nin Ulu Çınarları**, Homer Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 165.

[16] F.E.Cumont, **Voyage d'explotation archéologique dans le Pont et la Petite Arménie**, Bruxelles 1906, s. 268.

[17] Darkot, **a.g.e.**, s. 273.

[18] Jr. S. Vryonis, **The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century**, University of California Press, 1971, s. 32.

[19] M. Demir, "Türkiye Selçuklu İktisadi Gelişimi İçinde Karadeniz Ticaret Yolu", **Anadolu'da Tarihi Yollar ve Şehirler Semineri** (21 Mayıs 2001), İstanbul 2002, s. 17-18.

[20] Franz Taeschner, **Das Anatolische Wegenetz nach Osmanischen Quellen**, C. I, Leipzig 1924, s. 217-218; C. II, Leipzig 1926, s. 12 ve devamı.

(1080-1178) önemli merkezlerinden biri olmuştur[21]. Haçlı kuvvetlerine karşı başarılı savaşlar yapan Danişmendliler, esirlerini Niksar Kalesi'ndeki zindanda hapsetmişlerdir. Danişmend Gâzi I. Haçlı Seferi esnasında, 1097'de, Anadolu'da ilerleyen Haçlılara karşı koymuş, hatta 1100 yılı Temmuz'unda Antakya Prensi I. Bohemond'u Malatya civarında esir alarak, Niksar Kalesi'ndeki zindana kapatmış, I. Bohemond bu kaledeki zindanda üç yıl esaret hayatı yaşamıştır[22]. 11. yüzyıl sonları ile 12. yüzyıl başlarındaki Haçlı saldırıları, bahsi geçen esirleri kurtarmak amacıyla buraya yönelmiştir. Niksar'a ulaşmaya çalışan Haçlı kuvvetleri, bu seferlerden birinde ancak Amasya'ya kadar gelebilmiş ve daha fazla ilerleyememeden imha edilmiştir[23]. Niksar'a yapılan Haçlı saldırıları başarısızlıkla neticelenince daha fazla devam edememiş, buna karşılık Bizans saldırıları etkisini artırarak sürdürmüştür. 1139 yılı sonlarında Bizanslılar, Niksar'a karşı büyük bir saldırı düzenlemişlerdir[24]. Kuşatma oldukça uzun sürmüştür. Bizans İmparatorunun kardeşi İsaak'ın oğlu Yuannis, amcasına kızarak Türklerin tarafına geçmiş ve Türklere, Bizans ordusu hakkında detaylı bilgiler vermiş, iki taraftan Bizans gerek asker gerekse at v.b. açılardan yoğun kayıplar verince Niksar kuşatmasını sonlandırmış, fakat ordunun İstanbul'a ulaşması 1140 yılı Ocak ayını bulmuştur[25]. Bizans'ın yerleşimi ele geçirme ihtimali böylece tamamıyla sona ermiştir. Bu olaylar esnasında da yerleşime Melik Muhammed'in hâkim olduğu tahmin edilmektedir[26]. Fakat uzun süren Bizans kuşatmasının Niksar Kalesi'ne zarar vermiş olması ve bu tarihten sonra kalenin onarım geçirmiş olması mümkündür.

4 Ağustos 1164 (H. 559) tarihinde vefat eden Melik Nizameddin Yağıbasan, Niksar'ın Danişmendli dönemi yöneticilerinden en önemlisidir.

---

[21] O. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)**, Turan Neşriyat Yurdu Yayınları, İstanbul 1971, s.112; M. H. Yınanç, "Danişmendliler", **İslâm Ansiklopedisi**, C.3, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1977, s. 468-469.

[22] S. Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, Çev. Prof. Dr. Fikret Işıltan, C. I, T.T.K. Yayınları, Ankara 1986, s. 249.

[23] S. Kaya, **I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)**, T.T.K. Yayınları, Ankara 2006, s. 6.

[24] O. Turan, **Tarihi Takvimler**, T.T.K. Yayınları, Ankara 1954, s. 64-65.

[25] Turan, **a.g.e.**, 1971, s. 176; Steven Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, Çev. Prof. Dr. Fikret Işıltan, C. II, T.T.K. Yayınları, Ankara 1987, s. 180; Vryonis, **a.g.e.**, s. 119, 215.

[26] S. Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, Çev. Prof. Dr. Fikret Işıltan, C. II, T.T.K. Yayınları, Ankara 1987, s. 180.

Niksar'ın fiziksel gelişimi ve büyük ölçüde Ortaçağ döneminde kazanmış olduğu görünüm, bu melikin hâkimiyet tarihleri arasına rastlamaktadır. Danişmendli hâkimiyeti (H. 571) Niksar'da 1175'te sona ermiş ve bu tarihten sonra Selçuklu hâkimiyeti başlamıştır. Danişmendliler 1176 yılında Selçuklu hâkimiyetinden kurtulmak için Bizans ile işbirliği yapmış ve sonuçta hem Bizans hem de Danişmendliler başarısız olmuştur. Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıçarslan, Bizans'ın ve Danişmendlilerin işbirliği içinde olmasına ve birlikte hareket etmelerine karşılık, 1175 yılında yerleşim yerini Selçuklu topraklarına katmayı başarmıştır[27].

Yerleşim yeri 1289 yılında büyük bir sel felaketi yaşamış ve Niksar'daki bazı yapılar bu felaketten ciddi ölçüde zarar görmüştür[28]. Niksar, İlhanlıların hâkimiyetine geçince, bölge halkının ağır vergilerden dolayı çok zor günler geçirmiş olduğu dönem kaynaklarından anlaşılmaktadır[29]. Moğol Komutanı İrincin Noyan, 1308'de ordusuyla birlikte Niksar'da kışlamıştır. 1392'de Yıldırım Bâyezid tarafından Osmanlı topraklarına dâhil edilene kadar geçen süre zarfında, yani 14. yüzyılda Niksar, Eretnalılar, Taceddinoğulları Beyliği ile Kadı Burhaneddin Ahmet devletlerinin idaresinde zaman zaman el değiştirerek kalmaya devam etmiştir[30]. Kadı Burhaneddin 1387 yılında Niksar üzerine yürümüş, Taceddin'in oğlu Alp-Arslan'ı elinden yaralayarak yenmiş, fakat yerleşim yerine hâkim olamamış, Niksar'ı sadece talan ederek Sivas'a dönmüştür[31]. Kadı Burhaneddin 1393 güzünde tekrar Niksar'a gelmiş, 1393–1394 yılı kışını Niksar Suyu vadisinde geçirmiş, Canik yöresi çapulcularının eylemlerini engellemek için Niksar Suyu üzerindeki Palasan Köprüsü'nün iki tarafına gözetleme yapmak maksadıyla birer kule yaptırmış ve buraya muhafızlar yerleştirerek böylece yolun güvenliğini sağlamıştır[32].

---

[27] H. Çal, **Niksar'da Türk Eserleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1989, s. 2.
[28] Turan, **a.g.e.**, 1971, s. 595.
[29] Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, **Müsâmeretü'l-Ahbâr**, Çev. Prof. Dr. Mürsel Öztürk, T.T.K. Yayınları, Ankara 2000, s. 250; Turan, **a.g.e.**, 1971, s. 538.
[30] Çal, **a.g.e.**, s. 2.
[31] Aziz B. Erdeşir-i Esterâbâdî, **Bezm u Rezm**, Çev. Prof. Dr. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 324; Y. Yücel, **Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398): Mutahharten ve Erzincan Emirliği**, Ankara 1983, s. 85.
[32] Esterâbâdî, **a.g.e.**, s. 408, Yücel, **a.g.e.**, s. 136-138.

Niksar, H. Kazvini tarafından bağı, bahçesi ve meyvesi bol orta büyüklükteki şehirlerden biri olarak tanıtılmaktadır[33]. İlçe, 1473 yılındaki Otlukbeli Savaşı'na kadar Osmanlı-Akkoyunlu devletleri arasında sınır teşkil etmesi sebebiyle önemini korumuş, bu tarihten sonra ise eski önemini yitirmeye başlamıştır. 1547 yılında kalenin hem harap bir durumda olduğu hem de kullanılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır[34]. 17. yüzyılın ünlü seyyahı Evliya Çelebi, kaleden *"Dârü'l-ikbâl-i [Saadet Şehri] Dânişmendiyye Kal'a-i Nîk-hisâr-ı üstüvâr"* olarak bahsetmektedir. Evliya Çelebi, kalenin H. 476 (1083) senesinde Danişmendoğulları'ndan Melik Gazi tarafından fethedildiğini aktarmaktadır. Nîk-hisâr, *"iyi hisar"* demektir. Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre kalenin çevresinin uzunluğu 5060 adımdır. Kalenin üç kapısı bulunmaktadır. Kapılar doğuya, batıya ve güneye açılmaktadır. Güney tarafa açılan kapı, Ilıca Kapısı'dır. Kale içinde üç yüz evin ayrıca ambar, cephane ve kiliseden çevrilmiş bir caminin bulunduğunu aktarmaktadır. Kale dizdarlarının ve neferâtlarının kalede iskân ettiklerini, kale kapılarında ise bekçilerin bulunduğunu, kapıların üzerinde gürz v.b. aletlerin ve silahların asılı olduğunu öğrenmekteyiz. Evliya Çelebi bunlara ilaveten kaledeki ve varoştaki yapılara değinmiştir[35]. Kale Camii'nden ve kaledeki Müftü Hamamı'ndan bahsetmiştir. Bunlara ilave olarak Melik Danişmend Gazi Türbesi'nin kale kapısı yakınında olduğunu aktarmıştır[36].

Devlet Arşivleri'nde bulunan 1455 yılı kayıtlarına göre kalede 1 dizdar, 2 çeribaşı, 10 topçu, 30 kale neferi olmak üzere 43 nefer görev yapmaktadır.[37]. 19. yüzyıla gelindiğinde ise ilçe, Sivas eyaletinin Tokat Sancağı'na

---

[33] H. Kazvinî, **Nüzhet'ül-Kulûb**, Yay. Haz. G. Le Strange, London 1915, s. 99.

[34] Çal, **a.g.e.**, s. 6; A.Gabriel, **Monuments Turcs D'Anatolie (Amasya, Tokat, Sivas)**, C. II, Paris 1934, s. 120; Jean Chesneau, **Le Voyage de Monsieur D'aramon**, Paris 1887, s. 69, 70.

[35] T. Baykara, tepe-kale olarak isim verdiği kale yerleşiminin en üst noktasındaki iç kaleyi de içine alan surlu yerleşimi batıdan ve güneyden çevreleyen surlu alanın içerisindeki bölümü *"yamaç-kale"* veya *"varoş"* olarak iki farklı adla adlandırmıştır. Bu bölümü enlemesine bir sur duvarı iki bölüme ayırmaktadır. Bu bölüm, tepe-kaleden daha sonra ihtiyaçtan ve güvenlik sorunları nedeniyle eklenmiş olmalıdır. Bu bölüme batıdan giriş, Herkümbed Kapısı'yla sağlanır. *"Varoş"* olarak adlandırılan bu bölümün güneyinde ise Cin Camii'nin kalıntıları tespit edilmiştir. T. Baykara, "Niksar Kalesi ve Tarihi", **Türk Kültürü Araştırmaları**, XXIV/2, 1986, s. 94, şek 1.

[36] Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi,** Yay. Haz. Zekeriya Kurşun-S.A. Kahraman-Y. Dağlı, ¸C.II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 100-101.

[37] M. Hanefi Bostan, "XV. Asrın Ortalarında Niksar Şehrinin Sosyal ve İktisadi Yapısı",

bağlı bir kaza merkezidir[38]. Bu yüzyıla ait salnâmelerde, kalenin Melik Danişmed Gâzi tarafından imar ettirildiği, yerleşimin *"Nik-hisar"* adıyla bilindiği, bazı mahallelerinin harap olduğu ve kalenin yedi kapısının bulunduğu aktarılmaktadır[39]. 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren Niksar'da 6 ve 7 şiddetinde olduğu tahmin edilen çok sayıda deprem olmuştur. Özellikle de 11 şiddetinde olduğu ifade edilen 27 Aralık 1939 depremi ile 20 Aralık 1942[40] Erbaa-Niksar hattındaki depremler yıkıcı özellik taşımıştır. Pek çok kale yerleşiminin başına geldiği gibi yakın çevrede kurulan evler için Niksar Kalesi de bir taş ocağı görevi görmüştür[41]. Bunun dışında Tokat yolu üzerindeki Hamidiye Köprüsü'nün taş ihtiyacının da bu kaleden karşılandığı bilinmektedir. Tüm bu yanlış uygulamalar, doğal afetlere ek olarak kaleye ciddi ölçüde zarar vermiştir.

Kalenin Genel Mimari Özellikleri

Niksar Kalesi, iç, orta ve dış kale olmak üzere üç bölümden meydana gelmektedir *(Ç. 1)*. Kale, kuzeydeki Maduru Çayı ile güneydeki Çanakçı Deresi arasında, bir tepenin üzerinde doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır *(F. 1)*. Yerleşim, güneyde Çanakçı Deresi'ne inen yamaçta yoğunlaşmıştır. Yalnız, yerleşim güneyden bu dere ile sınırlı değildir ve derenin ilerisinde de yerleşimler görülmeye devam etmektedir. Kale alanının sınırlarını belirleyen sur duvarlarından daha çok doğudakilerin diğerlerine nazaran daha iyi durumda olduğu görülmektedir *(F. 2)*. İç kaleyi özellikle kuzeyden çevreleyen duvarlar daha az onarıma ihtiyaç duymaktadır *(F. 3-4)*. Bunun dışında yine kalenin doğu tarafını güneyden sınırlayan, iç kalenin de güneyinden geçen orta ve dış kaleye ait güney duvarları, batı sur duvarlarına göre günümüze daha iyi durumda gelebilmiştir. Kalenin batı tarafı gözden geçirildiğinde, Yağıbasan Medresesi'nin batısında kısmen sur parçalarına rastlanmakla birlikte, Hükümet Konağı'nın kuzey ve kuzeybatısında aynı şekilde bazı sur parçaları tespit edilmekte, fakat tüm bu

---

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, C.I, İstanbul 2000, s. 194.

[38] Çal, **a.g.e**., s. 2.

[39] **Sivas Vilâyeti Salnâmesi**, Yıl: 1306, s. 226-227.

[40] T. Baykara, "Niksar Kalesi ve Tarihi", **Türk Kültürü Araştırmaları**, XXIV/2, 1986, s. 82.

[41] F.E.Cumont, gerek kaleden taşların çalındığına gerekse kentin geçirmiş olduğu depremlere değinmiştir. Bkz. Cumont, **a.g.e.**, s. 267.

mevcut kısımlar, doğu sur duvarlarına göre aralara konut v.b. yerleşimlerin girdiği çok parçalı bir özellik sergilemektedir *(F. 5)*.

Kalenin en geç Pontus (Mithridates) döneminden beri mevcut olduğu tarihi kaynakların yardımıyla söylenebilir[42]. Yerleşim yeri ve kale daha sonra Roma, Bizans, Danişmendli, Selçuklu ve Osmanlı hâkimiyetlerinde kalmıştır. Sur duvarları farklı dönemleri bir arada bünyesinde barındıran bir özellik sergilemekte ve tek tek parçalar ve detaylar üzerinden gidilerek ayrıntılı bir tarihlendirme çözümlemesi yapabilmek neredeyse imkânsız bir hal almaktadır. Bu bağlamda, farklı araştırmacıların bu konudaki yorumlarını ortaya koyarak tarihlendirme sorununu tartışmak yerinde olacaktır. Kalede incelemelerde bulunmuş olan araştırmacı T.Baykara, iç kalenin bir başka ifadeyle yerleşimin en yüksek noktasında kalan ve *"tepe kale"* olarak isimlendirdiği bölümünün, üç bölümden meydana geldiğini, bunlardan ortadakinin Pontuslar döneminden beri kullanılmış olan bölüm olduğunu, doğusundaki ikinci bölümün 11. yüzyıl sonu veya 12. yüzyılın başında yapıldığını ileri sürmektedir[43] *(F. 6)*. Ortadaki bölüm Mithridates döneminden beri var olduğu düşünülen ve Polemon'un sarayının bulunduğu yer olduğu tahmin edilen en erken tarihli bölüm olarak yorumlanmaktadır. T. Baykara buranın *"Kızlar Kalesi"* denilen bölüm olabileceğini ve hatta 18. yüzyıl vesikalarında *"Narin Kale"* diye geçen bölümün de aynı bölüm olduğunu ileri sürmektedir[44]. İç kalenin ortasını teşkil eden bu bölümün zamanında tahkimatlı bir şato gibi tasarlanmış olabileceği düşünülebilir *(F. 7)*. T. Baykara bu bölümde şatoyla ilintili idari yapıların ve muhafız yapılarının bulunmasının ihtimal dâhilinde olduğunu da ilave etmiştir. Bu bölüm, kale yerleşiminin en erken tarihli bölümü olmalıdır. Ayrıca varoşu doğu-batı yönünde ikiye ayıran sur duvarı, tepe kalenin doğusundaki duvar daha sonra fakat 1140'tan önce yapılmıştır[45].

Albert Gabriel, kalenin incelemiş olduğu bölümlerinin büyük ölçüde Bizans ve Türk eseri olduğunu[46], W.J. Hamilton ise kalenin büyük ölçüde Türk eseri olduğunu, yalnızca kale kapılarında Latin harfli kitabe parçaları gördüğünü yazmaktadır[47]. Halit Çal, ilçe ile ilgili mütevazı ölçekli

[42] Strabon, **a.g.e.**, 42.
[43] Baykara, **a.g.e.**, s. 80; Çal, **a.g.e.**, s. 7, 1. nolu kroki.
[44] Baykara, **a.g.e.**, s. 80.
[45] **A.e.,** s. 80-81 ile s. 95 ve şek. 2.
[46] Gabriel, **a.g.e.**, s. 120.
[47] Hamilton, **a.g.e.**, s. 346.

kitabında, kalenin 12-14. yüzyıllar arasında Türk devletleri arasında sıkça çıkan savaşlar nedeniyle sık sık tamir geçirdiğini ve bu sebeple de büyük ölçüde Türk eseri olması gerektiğini ifade etmiştir[48]. Özellikle de üzerinde duracağımız kale kitabesi bu yoruma kaynak olarak gösterilmektedir.

İç kalenin orta bölümünün kuzeyinde, 11. yüzyıl sonlarında, ayrı bir tahkimatın olduğu, 12. yüzyıldan önce burada bir takım yapı kuruluşlarının bulunduğu, 12. yüzyılda gerçekleştiği düşünülen yeniden inşa faaliyeti esnasında bunlardan istifade edildiği tahmin edilmektedir *(F. 8)*. Bu inşa faaliyetinin asıl amacı ise sarayın bulunduğu bölümü, dağ kesiminden gelebilecek tehditlere karşı korumak olmalıdır. Kalenin bu kesimi, muhtemelen Çiğ Kapısı adı verilen kale kapısı aracılığıyla sur dışıyla bağlantı kurmaktaydı[49]. Tüm bu güvenlik önlemlerinin yanı sıra dağlık kitle ile kale arasında bir hendeğin olduğu, bir su kemerinin hendeği aşarak kaleye su taşıdığı, savaş zamanında ise kalenin su ihtiyacının Maduru'ya inen yeraltı su yolu ile karşılandığı anlaşılmaktadır *(F. 9)*[50].

T. Baykara'nın yapmış olduğu değerlendirmeye göre, tepe-kale olarak adlandırdığı kale yerleşiminin en üst noktasındaki iç kaleyi de içine alan surlu yerleşimi batıdan ve güneyden çevreleyen surlu alanın içerisindeki bölüm, *"yamaç-kale"* veya *"varoş"* olarak tanımlanmıştır[51]. Bu bölüm enlemesine bir sur duvarı ile iki bölüme ayrılmıştır. Bu bölümün tepe-kaleden daha sonra ihtiyaçtan ve güvenlikle ilgili sebeplerden dolayı daha sonradan ilave edilmiş olduğu tahmin edilmektedir. Buraya batıdan giriş, Herkümbed Kapısı ile sağlanmaktaydı. Varoş olarak adlandırılan bu bölümün güneyinde, Cin Camii'nin kalıntıları tespit edilmektedir. Kalenin bu bölümünde daha çok Türklerin meskûn olduğu düşünülmektedir. Niksar Kalesi'nin kapıları da ağırlıklı olarak bu noktada yoğunlaşmıştır.

[48] Çal, **a.g.e.**, s. 5.

[49] Baykara, **a.g.e.**, s. 80-81.

[50] G.de Jerphanion, **Melanges d'archéologie Anatolienne**, Beyrouth 1928, s. 39.
Yer altı su yolu olarak geçen *"kehriz", "kariz",* Orta Doğu coğrafyasında ise daha çok *"qanat"* olarak bilinmektedir. Bu mühendislik uygulamalarının genel amacı, su ihtiyacını gidermek hatta genellikle de alçak rakımlı tarım arazilerini sulamak için düşünülmüş yer altı su yollarıdır. Eski Çağlardan hatta Urartulardan ve Ahameniş krallarının zamanından beri kehriz uygulamaları bilinmektedir. İran kültüründe oldukça sık görülen bu uygulama hakkında ayrıca bkz. Paul Ward, "The Origin and Spread of Qanats in the Old", **Proceedings of the American Philosophical Society**, Vol. 112, No. 3 (Jun. 21, 1968), s. 170-181.

[51] Baykara, **a.g.e.**, s. 94, şek 1.

Cin Camii civarında oturan Hıristiyanların da Türkler arasından ve onların kontrolünden geçerek kale kapılarıyla sur dışına çıkabildiği tahmin edilmektedir[52].

Kale-saray bölümünün batısında kalan kısmen eğimli ve büyük ölçüde düzlük olan bölüm ise kalenin iskân sahası olarak kullanılmıştır. Burada hamam, medrese, cami, cephanelik binası ve askeri işlevli bazı yapılar bulunmaktadır. Bunların üzerinde ileride durulacaktır. Burası ile yamaç kale, varoş arasında pek güçlü olmamakla birlikte bir sur duvarının mevcut olduğu da anlaşılmaktadır[53].

Niksar Kalesi Kitabesi

Kalede asıl bulunduğu yeri tespit edemesek de Niksar Kalesi'nin sur duvarı üzerindeyken, yerinden düşünce önce Melik Gazi Türbesi'ne taşınan günümüzde ise Hükümet Konağı'nda yer alan, Anadolu Selçuklu sultanlarından II. Süleyman Şah'a ait kitabesi, Mehmet Çayırdağ tarafından okunarak yayımlanmıştır *(F. 10)*. Kitabeyi ilk kez okuyan İ.H.Uzunçarşılı, kitabenin sur duvarı üzerinde yüksekte yer alması nedeniyle bazı eksiklerle birlikte kitabe metninin ancak bir kısmını okuyabilmiş ve kitabenin H. 594 yılı Muharrem ayına [Kasım/Aralık M. 1197] ait olduğunu ifade etmiştir[54]. 1935 yılında Paul Wittek kitabe üzerine incelemelerde bulunmuştur. P. Wittek'in en çok üzerinde durduğu konu, kitabede sultan lakabı olan *"ed-dünya ve'd-din"* yerine melik lakabı olan *"ed-devlete ve'd-din"*nin yazılı olmasıdır. P. Wittek, bu sebeple de Süleyman Şah'ın Niksar'ı daha henüz melikken fethetmiş olabileceği fikri üzerinde ağırlıklı olarak durmuştur[55]. Kitabe, 1981 yılında Tanju Cantay tarafından da yayımlanmıştır[56]. T. Cantay, kitabenin tarihini H. 574 (1179) yılı ve Zilhicce ayı olarak okumuştur.

Bahsi geçen kitabe, 60 x 60 cm. ölçülerindedir. Kitabe, toplam beş satır halinde taş üzerine yazılmıştır. Sülüs hattıyla yazılmış kitabe, 1987 yılında

---

[52] **A.e.**, s. 81-82.

[53] **A.e.**, s. 81.

[54] İ.Hakkı (Uzunçarşılı), **Kitabeler**, C.I, İstanbul 1927-1345, s. 64-65.

[55] Paul Wittek, "Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, çev. M. Eren, I, Ankara 1970, s. 203, dn. 19.

[56] Tanju Cantay, "Niksar Kırk Kızlar Kümbeti", **Sanat Tarihi Yıllığı**, IX-X, İstanbul 1979-80, s. 84-85.

M. Çayırdağ tarafından şu şekilde okunmuştur:

> *"Yapan Kara…(?) oğlu Cemâleddin Yunus. Bu yapı(nın) yapılmasını Kılıç Arslan oğlu, kahredici melik, devlet ve dinin rüknü, muzaffer Süleyman Şah 594 senesinin Zilhicce ayının ortası"* [57].

M. Çayırdağ, İ.H. Uzunçarşılı gibi kitabenin H. 594 senesine [M. 1197] ait olduğunu ifade etmiştir. Kılıçarslan oğlu II. Rükneddin Süleyman Şah'a ait kitabe, Ekim/Kasım ayına ve 1198 senesine aittir[58].

Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın on bir oğlu bulunmaktaydı. 1189 senesinde ülke topraklarını oğulları arasında pay etmiş, onları vali ve yarı bağımsız hükümdar gibi yetkilendirmiştir. Bu esnada Süleyman Şah'a Tokat, kardeşi Nasreddin Berkyaruk Şah'a da Niksar ve Koyulhisar verilmiştir[59]. Kılıç Arslan, küçük oğlu Gıyasedin Keyhüsrev'i veliaht olarak tayin etse de 1192'de vefat ettikten sonra Süleyman Şah, kardeşi I. Gıyaseddin Keyhüsrev'i yenerek Konya'yı ele geçirmiştir. Bastırdığı sikke üzerindeki tarihten yola çıkarak da 31 Ağustos 1199 (7 Zilkade 595) tarihinde Selçuklu tahtına geçmiş olduğu düşünülmektedir[60]. Süleyman Şah, sultan olur olmaz kardeşi Nasreddin Berkyaruk Şah (Börkyaruk)'ın elinden Niksar ve Koyulhisar'ı almıştır[61]. Kaleye ait kitabeden Niksar'ın Ekim/Kasım 1198 yılında Süleyman Şah'ın eline geçmiş olduğu kesin olarak anlaşılmaktadır[62]. Kitabenin de hem yerleşimin el değiştirmesiyle hem de muhtemelen ele geçirme esnasındaki kuşatmadan sonra zarar gören kalede yapılan onarım ve ilavelerle alakalı olduğunu tahmin etmekteyiz. Kitabede kalenin mimarı olarak ise Cemâleddin Yunus adı geçmektedir. Mimar hakkında detaylı bir bilgiye ulaşılamamıştır. P. Wittek'in önemle vurguladığı gibi kitabede sultan lakabı olan *"ed-dünya ve'd-din"* yerine melik lakabı olan *"ed-devlete ve'd-din"* nin yazılı olması da bu durumda olağandır. Çünkü II. Süleyman Şah, kaleyi daha melik iken ele geçirmiştir[63].

---

[57] M. Çayırdağ, "Niksar-Tokat-Gümenek ve Kayseri-Palas'ta Üç Kitabe", **Belleten**, C. 52, S. 218, Nisan 1993, T.T.K. Yayınları, s. 82. Tanju Cantay aynı kitabedeki tarihi H. 574 Zilhicce / M. 1179 şeklinde okumuştur. Bkz. Tanju Cantay, **a.g.e.**, s. 93, res. 2.

[58] Çayırdağ, **a.g.m.**, s.82.

[59] Turan, **a.g.e.**, 1971, s.217.

[60] Süleyman Şah'ın (H. 593)1196 yılında tahta geçmiş olabileceğine dair de düşünceler söz konusudur. Bkz. İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, **İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmi Sikkeler Kataloğu**, C.I, İstanbul 1970, s. 354-355, No: 1074, 1076.

[61] Turan, **a.g.e.**, 1971, s.247; Aksarayî, **a.g.e.**, s. 23.

[62] Çayırdağ, **a.g.m.**, s. 82.

[63] Wittek, **a.g.e.**, s. 203, dn. 19.

Kale Kapıları

Ortaçağ dönemi ve özellikle de 12-13. yüzyıl Türk dönemine tarihli Niksar yerleşimini sınırlayan surların batısından sur içine girişi sağlayan kapının adına, *Herkümbed Kapısı* olarak Vakıflar Genel Müdürlüğü'ndeki 1145 numaralı defterin 271 sayfasında rastlanmaktadır[64]. Herkümbed adı ayrıca Danişmend-nâme'de de geçmektedir[65]. Buna göre bu ad, dönemin ünlü merkezlerinden birinin adıdır ve burada bu isimle anılan bir de kaleden bahsedilmektedir. Yerleşimin ve kalenin, Niksar Kalesi'nin batısında, Kelkit'in güneyinde kaldığı düşünülmektedir[66]. Herkümbed adıyla anılan kapının da, bu merkeze bağlanan yola dolayısıyla da batıya açılan bir kapı olması muhtemeldir. Fakat günümüze böyle bir kapı ulaşmadığından kapının mimari özellikleri hakkında bir şey söylenemez.

İç kaleye ait olabilecek kapılar konusuna göz attığımızda, iç kalenin orta bölümünün hem batı bölüme hem de doğu bölüme açılan birer kapısının bulunması gerekmektedir. Kalenin bu bölümünün güvenliği en yoğun bölüm olduğu açıktır *(F.6-7)*. Dolayısıyla da her iki yöne açılan kapıların sıkı bir güvenliğe sahip olduğu düşünülmelidir. Orta kaleye ait kapılar, seyyahlar tarafından bir sur kapısı olmamaları yani iç kapı olmaları nedeniyle göz ardı edilmiş ve sayıya dâhil edilmemiş olabilir. İç Kale Mescidi'ne yakın bir noktada, bir takım tonoz örtülü mekânların yanında, beşik tonoz örtülü ve yanlarında yine tonoz örtülü mekânlara sahip bir kapı bulunmaktadır *(F. 11)*. Bu kapı orta kaleye ait kapılardan biri olmalı ve ayrıca daha batıda da İç Kale Hamamı'na gitmeden önce de bu yöne geçişi sağlayan bir başka kapı daha bulunmalıdır.

Kaleye ait diğer kapılara göz attığımızda, Orta Kale'nin sınırlarını belirleyen güneydoğu surları üzerinde, İç kalenin doğu bölümündeki, Aynalı Burç olarak adlandırılan burçların tahkim ettiği noktada, güneye açılan bu kapıya benzer bir kapı örneğine daha rastlamaktayız *(F. 12)*. Bu kapıdan Kale Yolu Sokağı'na ulaşılmaktadır *(F. 13)*. Kapı yaklaşık olarak 3.25 m. eninde ve 4.17 m. yüksekliğindedir ve sivri kemerli basit bir açıklıktan ibarettir. Gerek kapı kemerinde gerekse kapıyla ilişkili olan sur duvarlarında moloz taş duvar örgüsü tercih edilmiştir. Kapının gerek içinde gerekse dışında herhangi bir bezeme unsuruna veya yazıta rastlanılmaz. Ayrıca bu

[64] Baykara, **a.g.e**, s. 82 ve dn. 26.
[65] Demir, **a.g.e.**, s. 172a/9, 240b/6, 241a/11, 244a/10, 248a/4
[66] Baykara, **a.g.e.**, s. 82-84.

kapının doğusunda benzer şekle sahip yalnız daha küçük ölçekli 1.97 cm. eninde, tespit edemediğimiz bir tarihte örülerek kapatılmış ve basamaklarla ulaşıldığı tahmin edilen, bu sebeple de günümüzde yüksekte kalan bir kapı daha bulunmaktadır *(F. 14)*. Bu kapının da duvar örgüsü ve kemer biçimi diğer iki kapı ile benzerdir ve Türk dönemine işaret etmektedir.

Yerleşimi sınırlayan dış kalenin güney suru üzerinde de bir takım kapılar yer almaktadır. Bu üç kapı da birbirinden oldukça farklı özellikler sergilemektedir. Bunlardan ilki, önünden Fatih Sultan Mehmet Caddesi geçen güney suru üzerindeki en batıdaki kapıdır *(F. 15)*. Kapının sur içine bakan yüzündeki kemeri yekpare taştandır ve basık bir kemere sahiptir. Kapının sövelerinde ve kapıya yakın noktalarda, duvarlarda düzgün yontulmuş iri blok taşlar kullanılmıştır. Kapının içerisinden merdivenlerle sur içine geçilmektedir. Bu kapı da özellikleri itibariyle Türk dönemine muhtemelen de Osmanlı dönemine işaret etmektedir.

Güney suru üzerindeki ikinci kapı, plan özellikleri nedeniyle iki yandan kare planlı birer burçla tahkim edilmiş *"çift kuleli bir kapı"* olarak tanımlanabilir *(F. 16)*. Burçlar her zamanki gibi saldırının beklendiği yöne doğru, yani sur dışına doğru dışarı taşkındır. Kapının sur dışına bakan yüzü, düz atkılıdır. Kapıyı tahkim eden burçların köşelerinde düzgün kesme taş işçiliği gözlenirken, duvar örgüsünde sur duvarlarına benzer olarak kaba yonu moloz taş örgü görülür. Kapının özellikle de doğusundaki surlar daha iyi durumdadır. Belirli bir mesafe, kesintiye uğramadan devam etmektedir. Dış kaleyi güneydoğudan çevreleyen bu sur duvarı üç adet üçgen şeklinde dışarı doğru taşma yapan, çok köşeli burçlarla tahkim edilerek güçlendirilmiştir. Evliya Çelebi sur kapılarından bahsederken güneye açılan *"Ilıca Kapısı"* isimli bir kapıdan bahsetmiştir. Bu kapı da güneye açılmaktadır ve kapı, hamama geçit vermektedir. Eğer iç kaleye yakın hamamlarla bağlantılı bir kapı değilse, Evliya Çelebi'nin bahsetmiş olduğu Ilıca Kapısı, 14. yüzyıla ait Büyük Hamam'a geçit veren bu kapı olabilir. Dolayısıyla bu durumda kapının özellikleri itibariyle Osmanlı dönemine ve Evliya Çelebi'nin bahsettiklerinden de yola çıkarak en geç 17. yy.dan öncesine ait olduğunu tahmin edilebilir[67].

Dış kale sınırlarını çevreleyen güney surları üzerindeki üçüncü kapıdır. Kapının bulunduğu noktaya, güneyinden bir duvarla tahkim edilmiş bir

[67] Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 100-101.

rampayla ulaşılmaktadır *(F. 17)*. Kapının her iki tarafında kapıya oldukça yakın denilebilecek noktalarda birer burç yer almaktadır. Kapı kesme taştan örülmüş basık kemerli bir açıklıkla sur dışına açılmaktadır. Kapının doğusunda çapı oldukça küçük silindirik bir burç bulunmaktadır. Dış surun güneydoğu köşesini teşkil eden *"gemi pruvası"* (geminin ön tarafı) şeklindeki burçların, Bizans dönemine ait olduğu şeklinde yorumlar söz konusudur[68]. Bu kısımdaki burçlarda yer yer Roma dönemine ait lahit kapaklarına ve yazıtlı parçalara rastlanmaktadır. Kale kapısının kemeri ise Türk dönemine hatta büyük olasılıkla Osmanlı dönemine işaret etmektedir. Dolayısıyla hem duvar örgüsü hem de Roma dönemine ait kullanılan bu parçalar, surların ve burçların Bizans döneminde inşa edilmiş olsa dahi Türk döneminde onarım geçirmiş olduğunu gösterir.

Bu kapıların dışında tünel şeklindeki kapı, gizli geçit işlevi gören ve daha çok *"uğrun kapı"* olarak tanımlaman bir kapı olabilir *(F. 18-19)*. Bazen bu tip geçitler bir zindanla ilişkili de olabilmektedir. 2012 senesinde tünelin 70 m. lik kısmı temizlenmiş, bu tünelin Büyük Hamam'a ulaşımı sağladığı yerel yönetim (Niksar Belediyesi Başkanlığı, 2012) tarafından ifade edilmiştir. Ayrıca bu düşüncenin yanı sıra tünelin geri kalan kısmı temizlenemeden kazı çalışması yarım kaldığından, yerel yönetim sadece bir yorum olarak, bu tünelin Büyük Hamam'dan sonra Çanakçı Deresi'ne iniş sağladığına dair yorum yapmıştır. Bu sorunun yanıtı ancak tünelin içinin tamamen temizlenmesiyle cevaplanabilir. Tünelin içerisinde yapılan temizlik çalışmaları esnasında ele geçen keramikler arasında sırsız kaplara, sarı ve yeşil renkli tek renk sırlı keramik parçalarına, sgrafitto ve champleve (derin kazıma) tekniğinde yapılmış ağırlıklı olarak 11-13 yy. Bizans'tan Selçuklu dönemine geçiş keramiği olarak yorumlanan keramik örneklerine, ağız çevresinde kufi hatlı bir yazıya sahip Ortaçağ İslami dönem kap parçalarına ve kalıp tekniği ile yapılmış yine İslami dönem kap parçalarına rastlanılmıştır *(F. 20)*. Tünel şeklindeki bu geçitin orta kaleye geçit veren bir dehliz mi yoksa zindana geçişi sağlayan bir tünel olduğunu anlamak için burada sürdürülen temizlik çalışmalarının tamamlanması gerekmektedir. Maduru Çayı'na inen ve halk arasında *"yarasa yarığı"* olarak bilinen tünel ise kalenin kuşatıldığı zamanlarda su ihtiyacını karşılamak amacıyla kullanılmış bir geçit olmasının yanı sıra bu tip geçitler hiçbir ihtimal kal-

[68] Clive Foss-David Winfield, **Byzantine Fortifications: An Introduction**, University of South Africa 1986, s. 20, 233 ve fig. 74.

madığında kaleden kaçmak amacıyla da kullanılmıştır (*F. 9)*. Benzer tipteki geçitlere Ortaçağa ait pek çok Anadolu Kalesi'nde rastlanmaktadır[69]. Yarasa yarığı denilen tünelin büyük ihtimalle Bizans veya daha öncesine ait olma ihtimali güçlü olmakla birlikte, orta kale civarındaki üzerine konutun oturduğu geçit ise daha geç bir tarihe muhtemelen Danişmendli veya Selçuklu dönemine ait olabilir. Temizlik çalışması esnasında tünelde tespit edilen keramikler de bu tarihlendirmeye destek olacak mahiyettedir.

Niksar Kalesi'ndeki Yapılar

a. Yağıbasan Medresesi ve Türbesi

Medrese, kalenin sınırlarını çevreleyen sur duvarlarının kuzeybatı ucuna yakın bir noktada ve sur duvarlarından dışarı taşacak şekilde inşa edilmiştir *(F. 21)*. Medresenin inşa tarihine ve mimarının kim olduğuna dair önemli sorulara cevap verecek olan kitabesi biraz tartışmalıdır. I. Dünya Savaşı'ndan önce Niksar Melik Gazi Türbesi'nde yer alan ve içeriği nedeniyle bir medreseye ait olduğu düşünülen kitabe, bu yapıyla ilişkilendirilmiş ve ağırlıklı olarak bu fikir kabul edilmiştir. Kitabenin, medresenin kapısının bulunduğu güney kanadı tahrip olunca, kurtarılarak Niksar'daki başka bir tarihi binaya nakledilmiş olması akla yakın bir ihtimaldir. Yağıbasan adını taşıyan H.552/M. 1157 tarihli bu kitabeyi 1906 yılında Halil Edhem okumuş ve Van Berchem neşretmiştir[70]. Binanın mimari karakteri, plan tertibi ve kitabe, bu medresenin 12.yüzyıla ait bir Danişmendli yapısı olduğu hususunda şüphe bırakmamaktadır[71].

Medrese, Niksar Kalesi'nin surlarından faydalanılarak inşa edilmiştir. Medrese duvarları, üzerine oturduğu tepenin eğrilerini takip etmekte bu sebeple bir tarafı çarpık bir plan sergilemektedir. Güney-kuzey ekseni üzerinde uzanan binanın ortasında, merkezden hafifçe güneybatıya kayan üzeri açık bir avlu göze çarpar. Fakat binayı bugünkünden çok daha iyi

---

[69] Sevgi Parlak, Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Dan. Prof.Dr. M. Baha Tanman, İstanbul 2010, s. 924-925, 931-934, 940-943.

[70] Max van Berchem, "Epigraphie des Danishmendides", **Zeitschrift für Assyriologie**, C. XXVII, 1912, s. 85-87.

[71] Abdullah Kuran, **Anadolu Medreseleri**, C. I, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Ankara 1969, s. 16.

durumdayken inceleyen A. Gabriel, merkezi avlunun aslında köşelerde iç içe iki katlı tromplara binen bir kubbeyle örtülü olduğunu ifade etmiştir[72]. Nitekim 1920 yıllarında alınmış bir fotoğrafta, kubbe harap bir durumda fakat yerindedir[73]. Anadolu Medreseleri üzerine incelemelerde bulunmuş olan M. Sözen de 11 m.yi geçen bu kubbenin tamamen kapalı olması ihtimalinin zayıf olduğunu belirtmektedir. Buna ikinci bir örnek olan Tokat Yağıbasan Medresesi'ni kanıt olarak göstermektedir[74]. Medresenin kuzey kısmını ihata ettikten sonra yanlarda binaya dik olarak uzayıp giden kale duvarları içine pencere açıldığı, fakat kalenin içindeki düzlüğe bakan duvarların emniyet nedeniyle sağır bırakıldığı anlaşılmaktadır. Dışarıya penceresi olmayan hücreler, kapıları üstüne konan tepe pencerelerinden avludan ışık almaktadır[75]. Ayrıca medresenin kuzeybatı köşesinin dışa kayık oluşu yine surlara bağlı kalınma zorunluluğu nedeniyle ortaya çıkmış bir durumdur[76].

Sonuç olarak; bugün harap halde olan medresenin, eski resimlerde de (1920) görüldüğü gibi ana beden duvarlarının kesme taşlı, tuğla hatıllı bir düzenlemeye sahip olduğu görülür. Ancak medresenin kesme taşlarıyla birlikte bezemeli elemanlarının yeni yapılarda kullanıldığı da bir gerçektir. Halen yer yer ayakta duran üst örtü kalıntılarından kubbeli orta avlu dışında bütün hacimlerin moloz taşla örülmüş hafif sivri beşik tonozlarla örtüldüğü anlaşılıyor. İç duvarlar genellikle 115 cm. kalınlığında örülmüştür. Batı duvarının güney kısmı hariç duvar kalınlığı ise 150-160 cm. arasında değişmektedir[77]. Medresenin duvar örgüsü, kale içindeki bazı yapıların duvar örgüyle ve sur duvarlarının duvar örgüsüyle benzerlik göstermekte ve bu durum kesinlik arz etmemekle birlikte tarihlendirmeye kısmen de olsa ışık tutmaktadır.

Medresenin hemen batısında ise oldukça harap bir durumdayken restore edilmiş olan 12.yüzyıla ait türbe binası göze çarpmaktadır.

---

[72] Gabriel, **a.g.e.**, s. 123.
[73] Kuran, **a.g.e.**, s. 15.
[74] **A.e.**, s. 15.
[75] **A.e.**,s. 16.
[76] Metin Sözen, **Anadolu Medreseleri (Selçuklu ve Beylikler Devri)**, C. II, İstanbul 1972, s. 28.
[77] Kuran, **a.g.e.**, s. 16.

b. Kale Hamamı

İç kale surlarının çevrelediği alanda, surlara bitişik olarak inşa edilmiştir. Hamam büyük ölçüde yıkılmıştır *(F. 22)*. Kitabesi mevcut değildir. Bu sebeple de inşa tarihi, banisi ve mimarı bilinmemektedir. Tek birimli bir hamamdır. Hamamın soyunmalık birimi, kuzey-güney doğrultuludur ve dikdörtgen bir mekândan meydana gelmektedir. Sıcaklık ve soğukluğun kubbeyle örtülü olduğu mevcut izlerden anlaşılmaktadır. Sıcaklıkla ilişkili halvetler ile su deposunun beşik tonozla örtülü olduğu mevcut izlerden tespit edilmektedir. Hamamda herhangi bir bezeme öğesine rastlanılmaz. Özellikleri itibariyle 12. yüzyılın ortalarına tarihlendirilmektedir[78].

c. Kale Kilisesi ve Yakınındaki Yapı Kalıntısı

Kilise, iç kalenin güney eteğinde, eğimli bir arazi üzerinde yer alır *(F. 23)*. Yaklaşık 6.50 x 11.30 m. boyutlarında, doğu-batı doğrultusunda uzanan mütevazı ölçekli küçük bir yapıdır. Örtü sistemi ve yıkılmış ayaklarıyla üç nefli bir yapı olduğu anlaşılmaktadır *(F. 24)*. Kilisenin kuzey yönü tamamen toprağa gömülüdür. Apsisin sol tarafında pastoforium hücrelerinden diakonikon bulunmaktadır. Küçük boyutlu diakonikon sol nefe bölüntü olmaksızın açılır. Apsisin sağ tarafında prothesis hücresi olması gereken yerde derinliği az, niş görünümlü bir dolgu bulunmaktadır. Yön olarak kıbleyi yönelen bu kısım, kilisenin sonradan camiye çevrilme sırasında mihrap nişi olarak düzenlenmiş gibidir. Olasılıkla mihrap ekinden sonra zaten küçük olan hacmin bölüntülerinden kurtulmak için de nefleri ayıran payeler ya da sütunlar kaldırılmıştır. Evliya Çelebi'nin bahsettiği kiliseden çevrilmiş caminin bu yapı olması ihtimal dahilinde düşünülebilir[79].

Kilisenin kuzeybatısında, kubbesi yıkılmış kare planlı bir yapı bulunmaktadır *(F. 25)*. İçi toprak dolgu ile örtülmüş bu yapı kiliseyle bağlantılı bir yapı olmalıdır. Bu yapının da batısında beşik tonoz örtülü küçük bir mekân daha göze çarpar. Yapının hamam veya suyla bağlantılı bir yapı olduğu düşünülmektedir.

Kilisede kullanılan malzeme (kaba yonu taş ve kireç harcı) ve plan

[78] Osman Eravşar, **Tokat Tarihi Su Yapıları (Hamamlar)**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2004, s. 29-32.
[79] Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 100-101.

özellikleri, kilisenin Türk fethinden önce M.S. 6-8. yüzyıllarda[80], Bizans döneminde inşa edilmiş olabileceğini düşündürmekle birlikte, cephesinde görülen yoğun devşirme malzeme kullanımı geç tarihli bir (19. yy.) onarıma da işaret etmektedir.

d. Cephanelik Binası

İç kalenin doğu bölümünün güneye açılan kapısına yakın noktadaki yapı, çeşitli yayınlarda han, mutfak, karakol veya kale hapishanesi gibi farklı işlevlerle tanımlanmıştır[81]. Ayrıca yapının inşa tarihi de tartışmalıdır. Yapı, moloz taş örgüyle inşa edilmiştir. Kale içindeki bazı yapılara göre daha iyi durumda olan bina, dikdörtgen bir plana sahiptir *(F. 26-27)*. Doğu cephede üst seviyedeki pencere ile beşik tonozun ortasındaki küçük pencerelerin dışında, mekânda herhangi bir açıklık görülmemektedir. Tahribatla açılmış batı ve güney cephe açıklılarının kapı ya da pencereden bozma olduklarına ilişkin bir veri yoktur. Mekânın içinde, kuzey ve güney duvarlarında yuvarlak kemerli altı adet niş göze çarpar. Nişlerin yuvarlak kemer aralarında, kemer hizasının 0.5 m. kadar üst seviyesinde kiriş delikleri bulunur. Kiriş delikleri kuzey ve güney duvarlarda yedişer tanedir. Bu kiriş delikleri yapının ahşap bir konstrüksiyonla içten iki katlı olarak düzenlendiğini düşündürmektedir.

Yapının dışı yani özellikle de güneybatı ve güney cephesi silindirik payandalarla desteklenmiştir *(F. 28)*. Yöre insanları ise yapıyı hapishane veya mutfak olarak adlandırmaktadır. Havalandırmaya yönelik bacalar ve ayrıca ocağa dair izler olmadığı için mutfak olma ihtimali bulunmamaktadır. Yapının yeri topografik açıdan oldukça zor bir noktada olduğundan han için de yeri pek uygun değildir. Ayrıca bir ocağın bulunmayışı iklim koşulları düşünüldüğünde barınmanın imkânsız olduğunu yani han olamayacağını da gösterir. Yapı iç düzenlemesinin özellikleriyle bir han yapısından veya

---

[80] H. Gündoğdu, "Tokat Çevresinden Birkaç Kilise Örneği", **Uluçam Armağanı**, Ed. Ali Boran-Osman Aytekin-Mehmet Top, Van Çevre ve Kültür Derneği Yayınları, I. Baskı, Ankara 2008: s. 145-146.

[81] Baykara, **a.g.e**, s. 95, şek 2; N. Seçgin, Tokat ve İlçeleri Mimari Eserleri, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı Türk-İslam Sanatları Programı, Doktora tezi, Dan Prof.Dr. Gönül Cantay, İstanbul 1997, s. 49; H.Yalçın, Niksar İlçesi Tarihi ve Arkeolojik Çalışmaları, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Dan. Prof.Dr. Alparslan Ceylan, Erzurum 2010, s. 77.

zindandan çok, erzak ambarı ya da cephane depolamak ve muhafaza etmek için düşünülmüş bir mekân izlenimi vermektedir. Evliya Çelebi'nin kalede gördüğü erzak ambarı veya cephaneliğin bu yapı olma ihtimali yüksektir[82].

e. Kale Camii

İç kale sınırları dâhilinde yer alan yapının inşa tarihi bilinmemektedir. Caminin yalnız iki duvarı günümüze gelebilmiştir *(F. 29)*. Zemin toprakla doludur. Üst örtüsü tamamen yıkılmış yapının pandantifli bir kubbeyle örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Mihrap derin bir niş şeklinde düzenlenmiştir. Ayaktaki iki cephesinde, kubbenin oturduğu kemerlerin altında tuğla izleri göze çarpar. Duvar örgüleri Yağıbasan Medresesi ve Kale Hamamı ile benzer olan ufak boyutlu bu cami, muhtemelen diğer iki yapı gibi 12. yüzyılda inşa edilmiş olmalıdır.

f. Han Mescidi

Mescidin bir kitabesi ya da tarihlendirmeye kaynaklık edecek bir bezemesi bulunmamaktadır. Tonozla örtülü, moloz örgülü oldukça ufak boyutlu bir mesciddir *(F. 30)*. Mihrabı basit bir nişten ibarettir. Dikdörtgen basit açıklıktan ibaret bir kapısı ve tonozunda mazgal tipi pencereleri bulunmaktadır.

g. İşlevi Tartışmalı Bazı Yapılar

İç kalenin orta bölümüne girişi-çıkışı sağlayan tonoz örtülü kapının yakınındaki yapı topluluğu, toprak altında kalmayan ve ayakta olan kısımları üç bölümden meydana gelmektedir. Bölümlerden birincisi, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı ve sivri beşik tonoz örtülü bir geçiş (kapı) mekânıdır. Bu geçişin yakınında, doğu-batı doğrultusunda uzunlamasına dikdörtgen planlı mekanlar bulunmaktadır *(F. 11 ve 31)*. Yörede yaşayanların verdiği bilgiye göre yakın zamanlara kadar burası zahire ambarı olarak kullanılmıştır. Bu yapı topluluğunun batısında, üzerinde toprak dolgu bulunan bir de kuyu bulunmaktadır.

[82] Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 100-101.

Değerlendirme ve Sonuç

Topografik, coğrafi ve stratejik özellikleriyle Niksar Kalesi, yüzyıllar boyunca Orta Karadeniz bölümünün iç kısımlarını denetleyen bir *"garnizon"* olarak hizmet vermiştir. Ancak Niksar'ı sadece *"kale tipi"* bir yerleşim olarak tanımlamak doğru olmaz. En geç Danişmendliler döneminden beri, büyük olasılıkla da Roma veya Bizans çağından beri kale içinde bir yerleşimin söz konusu olduğu gibi, yerleşimin sadece kale içiyle sınırlı kalmadığı sur dışındaki mevcut yapı izlerinden anlaşılmaktadır.

Surlarda ve surları tahkim eden burçlarda, kale duvarları içindeki yapılarda farklı duvar örgülerine rastlanılması kalenin geçirmiş olduğu onarım ve ilavelere işaret etmektedir. Yalnız kaleye dair verilebilecek tek somut tarih, 1198 yılıdır ve Anadolu Selçuklu Sultanı II. Rükneddin Süleyman Şah dönemine ait kitabede okunmaktadır.

Tarihsel açıdan ele alındığında, iç kalenin ortasını teşkil eden bölümün kalenin en erken tarihli bölümü olması kuvvetle muhtemeldir. Bu bölümde mevcut medrese, türbe, hamam, iç kale mescidi dışında, kaleyle ilgili idari ve muhafız yapılarının bulunması ihtimal dâhilindedir. Daha erken tarihli olduğu düşünülen iç kalenin orta bölümünün batısına Danişmendiler döneminde yeni yapılar inşa edilerek yerleşimin özellikle 12. yüzyılda bu yöne doğru geliştiğine ve kalenin bu dönemde yoğun olarak kullanılan bir yerleşim yeri olduğuna işaret etmektedir.

Kaledeki bazı yapıların inşa edildiği tarih ve hatta işlevi konusu tartışmalıdır. Kalede bulunması kuvvetle muhtemel zindanın yeri henüz tahmin edilememektedir. Ortaçağ kalelerinden Antep, Harput, Şebinkarahisar ve Amasya kalelerinde zindanın olduğu bilinmektedir. Bu kalelerden özellikle de Harput ve Amasya'daki zindanlara tünellerle ulaşılmaktadır. Bu sebeple de bu kaleye ait tünellerde yapılacak çalışmalar tünelle bağlantılı bir zindanın bulunup bulunmadığı sorusuna da daha net cevap verecektir. Özellikle de tünellerde, han, mutfak, hapishane olarak tanımlanan yapıda ve iç kalenin orta bölümündeki tonoz örtülü bölümde detaylı çalışmalara hatta kazılara ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak bu şekilde yapılacak olan yorumlar ile Niksar Kalesi'ni tanımlamak ve tarihlendirmek daha sağlam bir zemine oturabilir.

KAYNAKÇA

Akar H. – M. N. Güneş, **Niksar'da Vakıflar ve Tarihi Eserler**, Niksar Kaymakamlığı ve Niksar Belediyesi Yayınları, Niksar 2002.

Aksarayî (Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî), **Müsâmeretü'l-Ahbâr**, Çev. Prof. Dr. Mürsel Öztürk, T.T.K. Yayınları, Ankara 2000.

Artuk, İ. – C. Artuk, **İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmi Sikkeler Kataloğu**, C.I, İstanbul 1970.

Baykara, T., "Niksar Kalesi ve Tarihi", **Türk Kültürü Araştırmaları**, XXIV/2, 1986, s. 77-95.

Berchem, Max van, "Epigraphie des Danishmendides", **Zeitschrift für Assyriologie**, C. XXVII, 1912, s. 85-91.

Bostan, M. H., "Niksar", **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 33, İstanbul 2007, s. 119-122.

Bostan, M. H., "XV. Asrın Ortalarında Niksar Şehrinin Sosyal ve İktisadi Yapısı", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, C.I, İstanbul 2000, s. 187-208.

Cantay, T., "Niksar Kırkkızlar Kümbeti", **Sanat Tarihi Yıllığı**, IX-X, İstanbul 1979-80, s. 83-105.

Chesneau, Jean, **Le Voyage de Monsieur D'aramon**, Paris 1887.

Cumont, F.E., **Voyage d'explotation archéologique dans le Pont et la Petite Arménie**, Bruxelles 1906.

Çal, H., **Niksar'da Türk Eserleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1989.

Çayırdağ, M., "Niksar-Tokat-Gümenek ve Kayseri-Palas'ta Üç Kitabe", **Belleten**, C. 52, S. 218, Nisan 1993, T.T.K. Yayınları, s.55-64.

Darkot, B., "Niksar", **İslâm Ansiklopedisi**, C. 9, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964, s. 273-275.

Demir, M., "Türkiye Selçuklu İktisadi Gelişimi İçinde Karadeniz Ticaret Yolu", **Anadolu'da Tarihi Yollar ve Şehirler Semineri** (21 Mayıs 2001), İstanbul 2002, s. 15-25.

Demir, N., **Danişmend Gazi Destanı**, Niksar Belediyesi Yayınları, Tokat 2005.

Eravşar, Osman, **Tokat Tarihi Su Yapıları (Hamamlar)**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2004.

Erciyas, Burcu, "Komana ve Çevresinde Çağlar Boyu Yerleşim", **Türkiye'de Arkeometri'nin Ulu Çınarları, Homer Yayıncılık**, İstanbul 2012, s. 163-171.

Esterâbâdî, Aziz B. Erdeşir-i (Esterâbâdî), **Bezm u Rezm**, Çev. Prof. Dr. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Yay. Haz. Zekeriya Kurşun-S.A. Kahraman-Y. Dağlı¸C.II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

Foss, C. – D. Winfield, **Byzantine Fortification: An Introduction**, University of South Africa, 1986.

Gabriel, A., **Monuments Turcs d'Anatolie**, C. II, Paris 1934.

Günaltay, Ş., **Yakın Şark IV/2 (Romalılar Zamanında Kapadokya, Pont ve Artaksiad Krallıkları)**, Ankara 1987.

Gündoğdu, Hamza, "Tokat Çevresinden Birkaç Kilise Örneği", **Uluçam Armağanı**, Ed. Ali Boran-Osman Aytekin-Mehmet Top, Van Çevre ve Kültür Derneği Yayınları, Ankara 2008, s. 143-157.

Hamilton, W. J., **Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia: with some account of their antiquities and geology**, C. I, Londra 1842.

Jerphanion, G.de, **Melanges d'archéologie Anotolienne**, Beyrouth 1928.

Kaya,S., **I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)**, T.T.K. Yayınları, Ankara 2006.

Kazvinî, H., **Nüzhet'ül-Kulûb**, Yay. G. Le Strange, London 1915.

Köker, H., "Anadolu'daki Roma Hakimiyetinin Sonu: Mithridates Savaşları", **Toplumsal Tarih**, S. 135, 2005, s. 62-68.

Kuran, A., **Anadolu Medreseleri**, C. I, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Ankara 1969.

Lafli, Ergün – Sami Patacı, "Roma Dönemi'nde Tokat İlinin Arkeolojisi ve Tarihi: Neocaesarea (Niksar) ve Zela (Zile) Kentleri", **Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu (1-3 Kasım 2012, Tokat): Bildiriler**, Yay. Haz. Prof.Dr. Ali Açıkel ve diğ., C.I, Ankara 2013, s. 207-231.

Öztürk, Ö., **Pontus: Antikçağ'dan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi**, Genesis Yayınları, Ankara 2011.

Parlak, Sevgi, Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dan. Prof.Dr. M. Baha Tanman, İstanbul 2010.

Runciman, Steven, **Haçlı Seferleri Tarihi**, Çev. Prof. Dr. Fikret Işıltan, C. I, T.T.K. Yayınları, Ankara 1986; C. II, Ankara 1987.

Seçgin, Nuri, Tokat ve İlçeleri Mimari Eserleri, Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Türk-İslam Sanatları Programı, Doktora Tezi, Dan Prof.Dr. Gönül Cantay, İstanbul 1997.

Sivas Vilâyeti Salnâmesi, Yıl: 1306.

Sözen, M., **Anadolu Medreseleri (Selçuklu ve Beylikler Devri)**, C. II, İstanbul 1972.

Strabon, **Geograpfika: Antik Anadolu Coğrafyası (Kitap XII-XIII-XIV)**, Çev. Prof. Dr. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000.

Taeschner, Franz, **Das Anatolische Wegenetz nach Osmanischen Quellen**, C. I, Leizig 1924; C. II, Leipzig 1926.

Turan, O., **Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)**, Turan Neşriyat Yurdu Yayınları, İstanbul 1971.

Turan, O., **Tarihi Takvimler**, T.T.K. Yayınları, Ankara 1954.

Uzunçarşılı, İ.Hakkı, **Kitabeler**, C.I, İstanbul 1927-1345.

Vryonis, Jr. S.; **The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century**, Univ. Of California Press, 1971.

Ward, Paul, "The Origin and Spread of Qanats in the Old", **Proceedings of the American Philosophical Society**, Vol. 112, No. 3 (Jun. 21, 1968), s. 170-181.

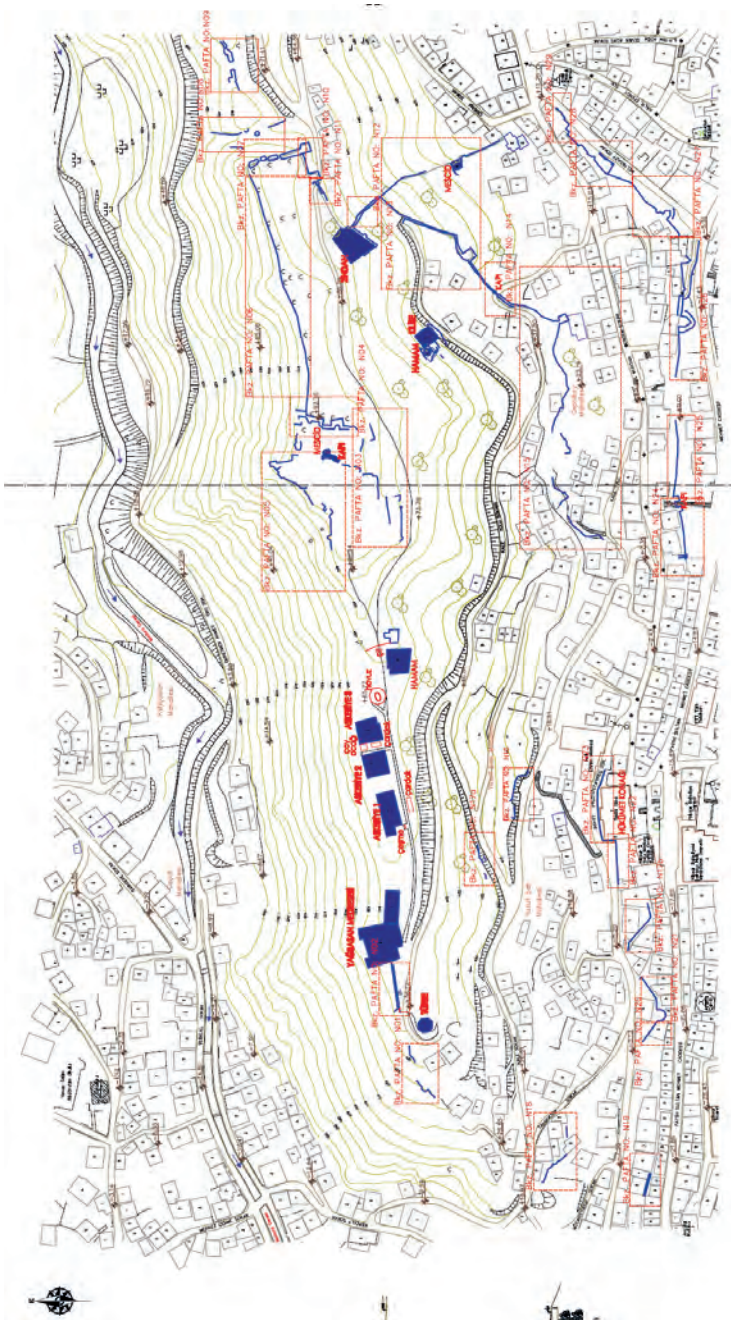
Wittek, P., "Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları", çev. M. Eren, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, I, Ankara 1970, s.193-241.

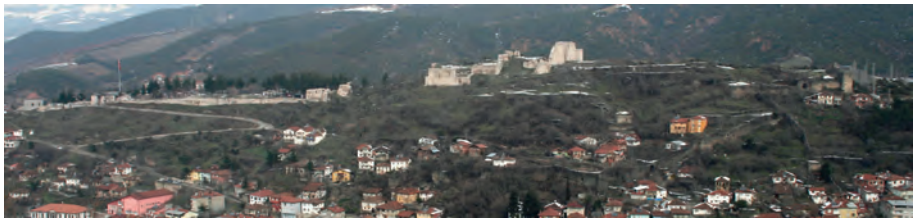
Yalçın, Hatice, Niksar İlçesi Tarihi ve Arkeolojik Çalışmaları, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Dan. Prof.Dr. Alparslan Ceylan, Erzurum 2010.

Yınanç M. H., "Danişmendliler", **İslâm Ansiklopedisi**, C.3, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1977, s. 468-479.

Yücel, Y., **Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398): Mutahharten ve Erzincan Emirliği**, Ankara 1983.

Ç. 1- Niksar Kalesi'nin vaziyet planı (Kalan Mimarlık, 2008)

F. 1- Niksar Kalesi'ne güneyden bakış (2012)

F. 2- Niksar Kalesi'nin doğu bölümü (2012)

F. 3- İç kaleye kuzeyden bakış (2012)

F. 4- İç kaleye kuzeyden bakış (2012)

F. 5- İç kalenin batı (Yağıbasan Medresesi'ne) ucuna yakın noktadaki burç (2012)

F. 6- Niksar İç Kalesi'nin batı ve orta bölümü (Niksar Belediyesi Arşivi)

F. 7- Niksar İç Kalesi'nin orta bölümüne güneyden bakış (2012)

F. 8- İç kalenin orta bölümüne kuzeyden bakış (2012)

F. 9- Maduru Çayı'na inen dehliz (Niksar Belediyesi Arşivi)

F. 10 - Niksar Kalesi'nin kitabesi (2012)

F. 11- İç kale, kapı ve kapıya kuzeyden bitişik askeri amaçlı kullanılmış mekânlar (2012)

F. 12- Aynalı Burç'un yakınındaki kapı (2012)

F. 13- Kale Yolu Sokağı'na açılan kapı (2012)

F. 14- Örülerek kapatılmış kapının sur içine bakan yüzü (2012)

F. 15. Güney suru üzerindeki en batıdaki kapı (2012)

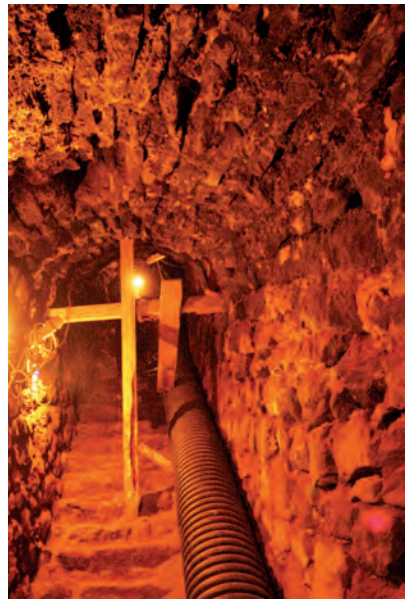
F. 16- Çift kuleli kapı (2012)

F. 17- Rampayla ulaşılan Niksar Ulu Camii karşısındaki kapı (2012)

F. 18- Evin altında kalan gizli geçit şeklindeki dehlizin girişi (2012)

F. 19- İçinde temizlik çalışmaları sürdürülen tonozlu geçit (2012)

F. 20- 2011 yılı temizlik çalışmaları esnasında tonozlu geçitte bulunan keramik parçaları (2012)

F. 21- Yağıbasan Medresesi'nin sur duvarına oturması (Niksar Belediyesi Arşivi, 2008)

F. 22- Kale Hamamı'nın batı cephesinden bir görünüş (2012)

F. 23- Kilisenin batı cephesi (2012)

F. 24- Kilisenin içinden bir görünüm (2012)

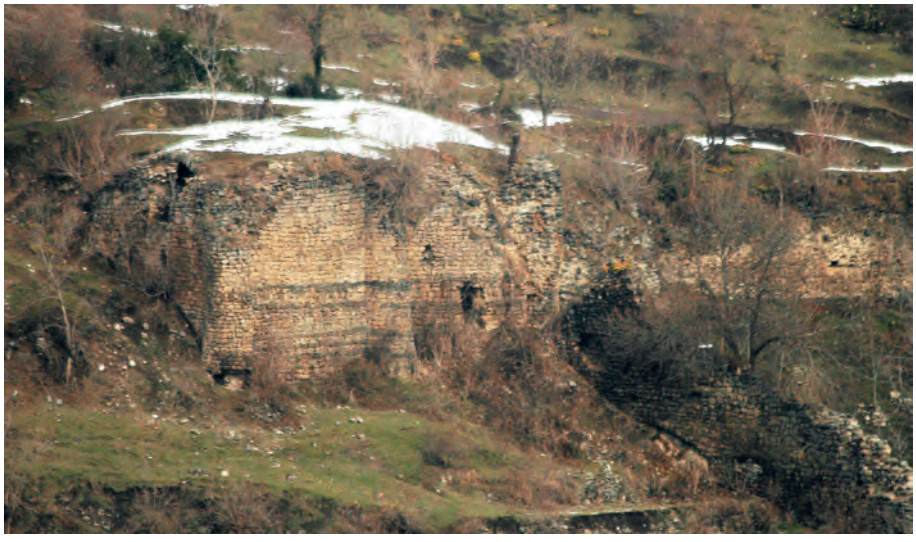
F. 25- Kilisenin yakınındaki yapı kalıntıları (2012)

F. 26- Yapının batı cephesi (2012)

F. 27- Yapının içi ve duvarlardaki nişler (2012)

F. 28- Yapının kulelerle tahkim edilmiş güney cephesi (2012)

F. 29- Kale Camii (2012

F. 30- Han Mescidi ve mihrabı (2012)

F. 31- İç kalede askeri amaçlı kullanılmış mekanlar (2012)